

Wiktor Józef Jesionek

ORCID 0000-0002-1696-0386

Uniwersytet Gdański
Wydział Nauk Społecznych

University of Gdańsk
Faculty of Social Sciences

PRAWOSŁAWIE W ŻYCIU GAGAUSSKIEJ SPOŁECZNOŚCI W MOŁDAWII

Orthodox Faith in the Life of the Gagauz Community in Moldova

Słowa kluczowe: Gagauzja, Gagauzi, Mołdawia, prawosławie, religijność

Key words: Gagauzia, the Gagauzes, Moldova, Orthodox Christianity, religiosity

Streszczenie

Myślą przewodnią jest twierdzenie, że prawosławie pełniło i pełni nadal istotną rolę w życiu społeczności mołdawskich Gagauzów. Celem niniejszego tekstu jest ukazanie roli prawosławia, która zmieniła się w czasie, oraz omówienie wybranych zagadnień związanych z prawosławiem przy uwzględnieniu obecnego stanu rzeczy, dokonane w oparciu o obserwacje własne i literaturę przedmiotu. W toku rozważań zostaną przedstawione bądź zasygnalizowane takie zagadnienia jak: tło historyczne, znaczenie duchowieństwa, religijność, prawosławne święta, cmentarze, świątynie, prawosławie w przestrzeni publicznej oraz struktura organizacyjna cerkwi prawosławnej.

Abstract

The keynote idea is that Christian Orthodoxy served and still serves a important role in the life of the Gagauz community in Moldova. The aim of the following text is to show on the basis of the author's observations and literature of the subject the role of christian orthodoxy, which has changed over time, taking into account the current state of affairs. The text presents or indicates such issues as: historical background, the importance of the clergy, religiosity, Orthodox holidays, cemeteries, temples, Orthodoxy in the public space and the organizational structure of the Orthodox Church.

Przywiązanie do prawosławia, obok języka gagauskiego, było i pozostaje nadal podstawowym elementem składającym się na tożsamość mołdawskich Gagauzów. Na przestrzeni relatywnie krótkich dziejów obecności Gagauzów na obszarze mołdawskiego dziś Budziaku, tj. od II połowy XVIII wieku, zmieniały się zewnętrzne warunki funkcyjno-

wania prawosławia, a co za tym idzie również jego znaczenie. Niniejszy artykuł przybliży tematykę związaną z rolą prawosławia w życiu gagauskiej społeczności w Mołdawii, posiadającej własną autonomię w postaci utworzonego w 1994 roku Terytorium Autonomicznego Gagauzja (w skrócie: TAG).

Kim są Gagauzi? Udzielając odpowiedzi na to pytanie, należy uściślić do jakiej grupy nazywanej Gagauzami się ono odnosi. Etonim ten, podobnie jak np. w przypadku Bułgarów lub Tatarów¹, bywa używany w odniesieniu do różnych, odległych sobie grup etnicznych. Niniejszy artykuł dotyka kwestii prawosławia wyłącznie wśród mołdawskich Gagauzów, pomijając inne grupy Gagauzów². W zwięzłych encyklopedycznych definicjach zwraca się zwykle uwagę, że jest to ludność pochodzenia tureckiego, tureckojęzyczna, wyznająca prawosławie, zamieszkująca w głównej mierze obszar Budziaku (tereny dzisiejszej południowej Mołdawii i pobliskiego pogranicza mołdawsko-ukraińskiego), przede wszystkim wiejska (Buckmaster 2018; Encyklopedia pwn.pl; Wikipedia, Wolna encyklopedia). Cechy te właściwie wskazują na wyróżniki mołdawskich Gagauzów. Religia prawosławna w zestawieniu z tureckim pochodzeniem może jednak budzić dysonans, gdyż współczesne ludy tureckie są na ogół, nie bez rzeczywistych podstaw, kojarzone z islamem.

Rys historyczny wiąże się nierozzerwalnie z problematyką etnogenezy Gagauzów. Mówi się o dwóch zasadniczych perspektywach: sięgającej czasów zamierzchłych, do której odnoszą się jedynie bardziej lub mniej prawdopodobne teorie, oraz o perspektywie wydarzeń historycznych znajdujących potwierdzenie w źródłach. O ile na poziomie czasów zamierzchłych prawosławie nie jest istotne, o tyle już problematyka etnogenezy bez wątplenia wiąże się z prawosławiem w odniesieniu do czasów, z których pochodzą wiarygodne źródła historyczne (a więc od wieku XVIII i XIX).

Teorie etnogenezy, jakie wyodrębnia się w nauce, są bardziej lub mniej wiarygodne (badacze mówili o rodowodzie np. greckim, czy o rumuńsko-mołdawskim). Należy zwrócić uwagę na dwie teorie. Pierwsza, mówiąca o korzeniach tureckich, odwołuje się do plemion tureckich,

¹ Odniesienia te bywają bądź to wynikiem błędu, bądź wynikiem niezależnego użycia tego samego etnonimu w odniesieniu do różnych grup. Dla przykładu: Tatarzy zamieszkują zarówno Tatarstan w Rosji, jak i półwysep Krymski, jednakże słowo „Tatar” funkcjonuje w języku polskim jako synonim najeźdźców mongolskich.

² Bądź to grupy bez wątplenia spokrewnione z mołdawskimi Gagauzami (diaspora, nieodlegli terytorialnie od mołdawskich ukraińscy Gagauzi, Gagauzi zamieszkujący Bułgarię), bądź tylko prawdopodobnie dzielący wspólny etnonim greccy Gagauzi.

które przybyły na Balkany, a następnie znalazły się na ziemiach Dobrudży, krainy między dolnym Dunajem a Morzem Czarnym. Druga mówi o tym, iż Gagauzi są rdzennymi mieszkańcami Bułgarii i południowej Besarabii. Tak czy inaczej, pewne jest, że w XVIII wieku Gagauzi przebywali w Dobrudży, skąd rozpoczęły się ich migracje na północ, na ziemie, które obecnie zamieszkują.

Przyczyny migracji były wielorakie. Z pewnością wskazać należy, że migracje były konsekwencją wojen toczonych między Rosją a Turcją w XVIII i XIX wieku oraz związanych z nimi zmian terytorialnych i ekonomicznych. Prawdopodobnie pierwsi koloniści przybyli na stepy Budziaku w wyniku wojny rosyjsko-tureckiej (1768–1774). Kolejne fale migracji, nieodległe w czasie, miały miejsce w wyniku następnych wojen (1787–1792, 1806–1812, 1829–1830), toczonych między Rosją a Turcją. Z kolei po przegranej przez Rosję Wojnie Krymskiej (1853–1856), część ziem zamieszkiwanych już przez Gagauzów znalazło się pod panowaniem rosyjskim, a część pod rumuńskim. Zarówno obecni już w Budziaku Gagauzi, jak i przybywający z następnymi falami migracji, zamieszkiwali krainę należącą, w zależności od kolejnych zmian granic, do Rosji lub Rumunii, państw, w których religią dominującą było prawosławie.

W zależności od okresu i fali migracji wskazuje się m.in. na ich przyczyny ekonomiczne, tj. indywidualne chęci polepszenia bytu przez przesiedleńców (zarówno wewnątrz Imperium Osmańskiego, jak i z Imperium Osmańskiego do Imperium Rosyjskiego) oraz stymulowane przez państwo zachęty i organizowane przesiedlenia (Hatłas 2009: 40–48), a także – co istotne – pobudki religijne. Należy przy tym mieć świadomość, że problematyka etnogenezy, roli i przyczyn migracji Gagauzów oraz stosunku do nich ówczesnych władz państwowych pozostaje do dziś aktualna o tyle, iż jest istotna z punktu widzenia różnych narracji historycznych i szukania paraleli do teraźniejszości. Problematyka owa jest wreszcie elementem tworzenia współczesnych tożsamości, mobilizacji etnicznej, patriotycznej jak też jednoczenia (lub dzielenia) społeczności. Przez wzgląd na wyżej wymienione powody, w nauce można spotkać wielostronne spojrzenia na tę samą historię.

W podręcznikowym uproszczeniu stwierdza się, że Gagauzi zamieszkujący ziemie należące do Imperium Osmańskiego przybywali na ziemie Imperium Rosyjskiego, uchodząc ze świata islamu, spod panowania muzułmańskiego, aby stać się poddanymi prawosławnego cara. Po okresie migracji upowszechniło się w ludowej świadomości przekonanie o religijnych przyczynach przesiedleń. Tak rolę prawosławia opisuje Stepan Stepanovič Bulgar: „Od czasów przyjęcia chrześcijaństwa Gagauzi tradycyjnie byli prawosławnym ludem. Swoją wiarę zdołali zacho-

wać przez pięć wieków osmańsko-tureckiego jarzma, ona pomogła im zachować swoją samoistność” (Bulgar 2006: 464, tłum. autor). Z drugiej strony w Imperium Osmańskim, w warunkach braku możliwości otwartego praktykowania chrześcijaństwa, gdy życie religijne i nabożeństwa odbywały się w domowym ukryciu, wiara stała się powierzchowną, a znajomość zasad wiary była niewielka (Hatlas 2013: 258).

W XIX wieku następuje rozwój życia religijnego, budowane są cerkwie (na terenach pod panowaniem osmańskim nowe nie mogły być wznoszone) i organizowane są rozwijające się struktury kościelne. Zostają utworzone: Besarabia jako administracyjna część Imperium Rosyjskiego (w 1812 roku jako obwód, od 1873 – gubernia) oraz w 1813 roku Eparchia (diecezja) Besarabska. Przez większą część XIX wieku Gagauzi znajdowali się pod wpływem prawosławia rosyjskiego. W efekcie wojen i migracji w owym czasie Gagauzi żyli w warunkach, w których oficjalne prawosławne praktyki religijne nie napotykały przeszkód, a wręcz były wspierane państwowo. Duchowni wywodzili się z różnych narodowości. Problem stanowiła nieznanostwo języka gagauskich parafian przez duchownych, co często wpływało na ich lekceważący stosunek wobec nich (Hatlas 2009: 273). W okresie tym wzrasta rola duchowieństwa prawosławnego, które pełniło przewodnie role w gagauskich społecznościach, uczestniczyło w organizowaniu akcji osadniczej, nauczało w cerkwiach i szkołach, angażowało się w życie społeczne, a nawet w zakładanie miejscowości (np. w 1819 roku Zaharij Çakir założył wraz ze swoimi parafianami miejscowość Czadyr-Łunga).

Cerkiew prawosławna nie używała w liturgii języka gagauskiego. Nabożeństwa były sprawowane zarówno w języku rumuńskim, jak i cerkiewnosłowiańskim, a spór o przynależność terytorialną ziem między Prutem a Dniestrem znajdował swoje odbicie w kwestii oficjalnego języka liturgii. O ile we wczesnych dekadach migracji Gagauzów używany był język rumuński (Kapaló 2011: 102) i przez pierwsze dekady władzy rosyjskiej posługiwanie się nim nie napotykało trudności ze strony Cerkwi (Kapaló 2011: 95), to z upływem czasu używanie języka rumuńskiego albo cerkiewnosłowiańskiego na obszarze Besarabii stało się istotną kwestią polityczną i wiązało z aktualną przynależnością państwową. W efekcie z jednej więc strony Gagauzi, tak jak inni mieszkańcy, byli poddani rusyfikacji za pośrednictwem Cerkwi (zwłaszcza w latach 1871–1882) (Turcescu 2003: 444–448), z drugiej romanizacji (rumunizacji), zwłaszcza w okresie międzywojennym XX wieku. Zauważa się, że kilkukrotne zmiany języka prawosławnej liturgii na przestrzeni minionych 200 lat wpłynęły na ograniczoną zdolność rozumienia obrzędów i przesłania cerkwi wśród kolejnych pokoleń Gagauzów (Kapaló 2011: 92).

Wielkie historyczne wydarzenia XX wieku nie ominęły Besarabii. W wyniku I Wojny Światowej, w 1918 roku rosyjska dotychczas Besarabia stała się częścią tzw. Wielkiej Rumunii, a obszar dzisiejszej Gagauzji znalazł się w jej granicach. Dla osób prawosławnych oznaczało to zmianę państwa, która nie przekładała się na negatywną bądź pozytywną metamorfozę stosunku władzy do samego prawosławia, które w obu krajach pozostawało dominującą religią. Jednakże za zmianą przynależności państwowej poszła modyfikacja w strukturze organizacyjnej Cerkwi. Obejmująca rosyjską Besarabię Eparchia Kiszyniowska, będąca dotychczas częścią Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego, w 1918 roku zmieniła podporządkowanie, stając się Eparchią Besarabską w składzie Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego, zaś w 1928 roku Eparchia Besarabska została przekształcona w Metropolię Besarabską.

Okres międzywojenny, czyli czas tzw. Wielkiej Rumunii, był naznaczony zasadniczą zmianą: prawosławna dotychczas Rosja stała się antyreligijnym państwem radzieckim, z którym sąsiadowała prawosławna Rumunia, obejmująca również ziemie dzisiejszej Gagauzji. Rumunia, zwłaszcza wobec przenikania rewolucyjnej propagandy z bliskiego sąsiedztwa państwa radzieckiego, dążyła do umocnienia swojej obecności na nowo przyłączonym wieloetnicznym obszarze, na którym wciąż żywe były wpływy kultury rosyjskiej, a język rosyjski, szczególnie na obszarze Budziaku, pozostawał powszechnie używanym *lingua franca*. Dwoma głównymi instrumentami budowy jednolitego państwa z narodem rumuńskim były: szkolnictwo i Rumuński Kościół Prawosławny. Zauważa się, że zagrożenie komunizmem, czego świadomość przekazywało Gagauzom duchowieństwo, było istotnym czynnikiem w rozwoju gagauskiej religijności i, jako takie, stanowiło istotny element narodowej idei. Mimo że w okresie międzywojennym Gagauzi żyli w państwie konsolidującym naród rumuński, to sami wyszli z tego okresu, posiadając już historię, piśmiennictwo i zapoczątkowaną budowę własnej tożsamości opartej na religii, języku i wspólnym pochodzeniu (Kapaló 2011: 55–58).

Lata II Wojny Światowej oznaczały zmiany granic: w 1940 roku Besarabia została odłączona od Rumunii i anektowana przez ZSRR, ale już w następnym roku została odwojowana i do 1944 pozostała rumuńska. Wkrótce też ponownie wróciła pod kontrolę ZSRR i pozostała w jego składzie do czasu ogłoszenia niepodległości w 1991 roku. Należy zauważyć, że w konsekwencji wielokrotnych zmian granic, obszar dzisiejszej Mołdawii nie pokrywa się w całości z obszarem historycznej Besarabii, a Gagauzi, którzy wcześniej zamieszkiwali Besarabię, dziś zasiedlają nie tylko w mołdawską Gagauzję, ale również, w mniejszej liczbie, przygraniczne obszary po stronie ukraińskiej.

Okres radziecki wpłynął zasadniczo na rolę prawosławia w życiu mołdawskich Gagauzów. Już po pierwszym przyłączeniu Mołdawii do ZSRR w 1940 roku negatywnej zmianie uległ stosunek nowego państwa do Cerkwi i zaczęto zamykać świątynie. Ponowne przyłączenie w 1944 roku skutkowało trwającą prawie pół wieku polityką ateizacji i państwowego prześladowania religii. Na terenie dzisiejszej Gagauzji działały tylko dwie cerkwie, w miejscowościach Kongaz i Czok-Maidan. Burzone świątynie zastępowano budynkami szkół, domów kultury, czy pomnikami (Hatlas 2012: 200–201). Cerkwie, o ile nie zostały zburzone, stały nieużytkowane, ewentualnie przekształcano je do innych celów, np. sobór św. Jana Chrzciciela w Komracie służył jako muzeum.

Ostatnie lata istnienia ZSRR, okres tzw. pieriestrojki, to czas ujawnienia się dążeń mołdawskich Gagauzów do utworzenia własnego bytu politycznego. Jeszcze w okresie istnienia ZSRR ogłoszono istnienie nieuznanej Gauskiej Autonomicznej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, w 1989 roku, przekształconej następnie w Republikę Gauską. Po proklamowaniu przez Mołdawię niepodległości w 1991 roku Republika Gauska nadal istniała, nieuznawana przez państwo, w granicach którego się znalazła. Dopiero w roku 1994 utworzono legalnie istniejące Terytorium Autonomiczne Gagauzja, czyli dzisiejszą Gagauzję. W 1998 roku przyjęty został Statut Gagauzji będący swoistą „konstytucją” TAG, zaś w 2003 istnienie Gagauzji w ramach Mołdawii zostało wpisane do Konstytucji Republiki Mołdawii.

Co istotne, to nie przebudzenie religijne i zwrot ku prawosławiu wpływały na gauskie dążenie ku samostanowieniu, ale kwestie narodowe i etniczne, hasła akcentujące obawy przed zjednoczeniem Mołdawii z Rumunią, utratą statusu języka rosyjskiego na rzecz języka rumuńskiego i rumunizacją. Dopiero powstanie niepodległej Mołdawii otworzyło drogę do odradzania się prawosławia w Gagauzji.

Konstytucja Republiki Mołdawii przyjęta w 1994 roku (art. 16) oraz Statut Gagauzji (art. 18) gwarantują równość wobec prawa bez względu na wyznawaną religię. Z kolei art. 31 mołdawskiej konstytucji gwarantuje wolność sumienia, równość i niezależność od państwa wyznań religijnych. Podobnie Statut Gagauzji (art. 27) gwarantuje wolności sumienia i wyznania. Obydwa akty prawne nie zapewniają żadnej religii uprzywilejowania.

Oficjalna symbolika TAG: flaga, godło i hymn, nie zawiera odniesienia do prawosławia; jedynie w jednej ze zwrotek hymnu umieszczono bezpośredni zwrot-prośbę do Boga. Emblematyka prawosławna jest za to obecna w ikonografii niższego szczebla i tak np. w herbie miasta Komrat znajduje się wieża soboru, a w herbie i na fładze miasta Cza-

dyr-Łunga widnieje główny symbol miasta, tj. namiot zwieńczony prawosławnym krzyżem³.

Religijność Gagauzów jest w literaturze opisywana w sposób, który prowadzi do różnych, nie zawsze zbieżnych wniosków (Guboglo 2012: 366). Dawne, sięgające czasów migracji Gagauzów do Besarabii, narracyjne opisy przedstawiają różne obrazy. Można stwierdzić, że wpływ religii prawosławnej na życie ludności gagauskiej był znaczący. Dobrze rozpoznane w nauce są folklor, obrzędowość, tradycje, twórczość ludowa itp., w których widoczne są wpływy prawosławia. Z drugiej strony świadectwa z XVIII i XIX wieku zwracają uwagę na słabą znajomości zasad wiary żyjących w Besarabii Gagauzów. Choć podkreśla się ich przywiązanie do prawosławia, to jednocześnie zwraca się również uwagę na niewielką znajomość zasad wiary, modlitw oraz lekceważący stosunek wobec powinności uczęszczania do cerkwi (znane są przykłady przymusowego prowadzenia do świątyni przez wojsko carskie, czy grzywnien nakładanych na nowożeńców przez duchownych za nieznajomość modlitw). Można stwierdzić, że wpływ prawosławia odzwierciedlał się w żywej ludowej religijności, jednak o normach odmiennych niż oficjalnie aprobowane przez władze cerkiewne. Dzięki pracy duchownych i edukacji cerkiewnej w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku nastąpił wzrost religijności (Kvilinkova 2012). Odwrotną tendencją oznaczały się czasy radzieckie. Propaganda ateistyczna, zamknięcie i burzenie cerkwi także na obszarze Gagauzji przyniosły pożądany przez ówczesne władze skutek spadku religijności.

Dane dotyczące współczesnej religijności mołdawskich Gagauzów obrazowane są danymi liczbowymi, co pozwala uchwycić nieprecyzyjne zagadnienie „religijności” w nośnych współcześnie aspektach. Badania przeprowadzone już po rozpadzie ZSRR, w 1998 roku, ujawniły, że wśród Gagauzów zbieżny jest poziom osób uznających znaczenie tożsamości etnicznej (59,2%) i religijnej (58,6%), zaś chęć wzięcia ślubu wyznaniowego deklarowało aż 70,9% ankietowanych (17,8% było obojętnych, a 5,3% przeciwnych). Najczęściej Gagauzi zwykli uczęszczać do cerkwi z okazji świąt i uroczystości rodzinnych (54,2%), natomiast w ogóle tego nie czyniło tylko 19,6% (wobec choćby 32,9% Rosjan). Za osoby wierzące uważało się 67,8% (wobec 72,6% Mołdawian i 50,0% Rosjan) Gagauzów (Guboglo 2012: 368–377). Jak się zauważa, dostępne dane liczbowe pozwalają sformułować ogólny wniosek, że współcze-

³ W 2016 roku został wybrany projekt flagi, obecnie jednak nie jest jasny aktualny stan prawny owej flagi Czadyr-Łungi. Por. *V Čadyr-Lunge est' flag goroda* (2016), *Oficjalnyj sait mun. Čadyr-Lunga*; *Gerb i flag goroda Čadyr-Lunga mogut vidoizmenit'să* (2016), *Oficjalnyj sait mun. Čadyr-Lunga*.

sną społeczność gagauską charakteryzuje (podobnie jak to wynika z dawnych świadectw) wyższy niż u sąsiadów innych narodowości stopień religijności. Wskazuje się też na związek powrotu do prawosławia wśród Gagauzów ze wzmocnieniem tożsamości etnicznej, mającej wypełniać pustkę po upadku tożsamości sowieckiej (Guboglo 2012: 370).

Spotyka się różne opinie na temat rzeczywistej religijności dzisiejszych Gagauzów. Sądy o ich braku zaangażowania religijnego mogą wydawać się uzasadnione, zwłaszcza dla obserwatorów z Polski, gdzie religijność rzymskokatolicka jest mocno widoczna, a znajomość tradycji – powszechna. Do mołdawskich Gagauzów należy jednak przykładać inną miarę. Dzisiejsze postawy są być może zbieżne z podobnymi postawami wobec religii, jakimi odznaczyli się Gagauzi w XIX wieku, stąd ich religijność wydawać się może powierzchowna. Z kolei okres radziecki, podobnie jak okres Imperium Osmańskiego, przeniósł religijność do sfery praktyk domowych i ludowych zwyczajów. Wydaje się, że nie należy bezkrytycznie przykładać do religijności Gagauzów takiej miary jak choćby częstotliwość uczęszczania na nabożeństwa. Autor obserwował⁴ świąteczne nabożeństwo, w trakcie którego uczestniczący wierni nie mieścili się w cerkwi. Wiele osób obecnych przed świątynią traktowało święto jako wydarzenie towarzyskie i okazję do spotkania z innymi mieszkańcami wsi. Być może skutkiem dekad ateizacji jest brak głębszej znajomości zasad i sensu religii, a identyfikowanie się z prawosławiem polega na przyjmowaniu go nie tyle jako religii, ile jako kategorii przynależności grupowej: do prawosławnych Gagauzów, do prawosławnej rodziny, do świata prawosławnego, czy do kręgu prawosławia rosyjskiego (w odróżnieniu od prawosławia rumuńskiego).

Znaczenie duchowieństwa prawosławnego w zależności od okresu historycznego różniło się. Kapłani oprócz pełnienia posług religijnych byli też liderami społecznymi i elitą umysłową. Opisy dawnego duchowieństwa przedstawiają je w różnym świetle: z jednej strony jako nadgorliwych stróżów moralności nadzorujących, aby nikt nie pracował podczas niedzieli, czy wpływających na wspólnotę wiejską przez nakłanianie do nakładania kar na osoby żyjące niemoralnie, np. na upijających się. Z drugiej strony wskazuje się na pożyteczną pracę i zasługi osób duchownych, w Gagauzji po dziś dzień znani są przedstawiciele rodziny prawosławnych duchownych: Zaharij Çakir oraz jego potomkowie: Dmitrij Çakir i Mihail Çakir.

⁴ Autor poczynił swoje obserwacje podczas kilkudniowych pobytów w Gagauzji w sierpniu 2008 roku i w maju 2013 roku, na ogół będąc obserwatorem niezaangażowanym i niejawnym, w niektórych sytuacjach wchodząc w bezpośrednie interakcje ze członkami omawianej w tekście społeczności (np. wizyta w domu).

Jak już zostało wspomniane, Zaharij Çakir na początku XIX wieku założył Czadyr-Łungę. Dmitrij Çakir napisał pracę biograficzną poświęconą swojej rodzinie. Z kolei Mihail Çakir (ur. 1861 Czadyr-Łunga, zm. 1938 Kiszyniów), który prowadził działalność na rzecz rozwoju języka gagauskiego oraz opisał historię Gagauzów, jest dziś osobistością gagauskiego panteonu, upamiętnioną m.in. pomnikiem i teatrem w Czadyr-Łundze oraz szkołą w Komracie. Zarówno pod panowaniem rosyjskim, jak i w okresie międzywojennym, wydawał literaturę religijną i prasę w języku gagauskim. Mihail Çakir postawił przed sobą zadanie przetłumaczenia kanonu chrześcijańskiego na język gagauski i doprowadził do wydania zarówno niektórych ksiąg Pisma Świętego (*Psalterz, Ewangelia wg św. Mateusza*), jak i elementarnej literatury religijnej (katechizm, żywoty świętych) (Bulgar 2006: 468). Jest też autorem słownika gagausko-rumuńskiego, artykułów poświęconych Gagauzom i wydanej w 1934 roku *Historii Gagauzów w Besarabii*. Jego działalność doprowadziła do uczynienia z języka gagauskiego języka pisanego: najpierw zapisywanego cyrylicą, a następnie – wraz ze zmianą przynależności państwowej Besarabii – zapisywanego alfabetem łacińskim.

Po okresie radzieckim, czasie marginalizacji znaczenia duchowieństwa, obecnie działalność duchownych prawosławnych nie ogranicza się tylko do przestrzeni cerkiewnej. Poza sprawowaniem posługi religijnej duchowni prawosławni uczestniczą w przedsięwzięciach świeckich, np. poprzez obecność na uroczystościach organizowanych przez władze. Jak obrazowo opisuje jeden z badaczy:

[...] najbardziej aktywni z nich rwą się do władzy, zostając deputowanymi organów ustawodawczych, biorą udział w organizacji pracy wychowawczej wśród młodego pokolenia, organizują festiwale, kółka zainteresowań, konkursy twórczości młodych pisarzy, poetów, artystów. Słowem, biorą na siebie te funkcje, które w minionych (radzieckich) czasach wypełniane były przez pracowników frontu ideologicznego (Guboglo 2012: 370, tłum. autor).

Święta obchodzone na obszarze Gagauzji związane są z dwoma kalendarzami: państwowym (zawierającym święta religijne i świeckie) oraz ludowym (który jest rezultatem synkretyzmu zwyczajów o pogańskich korzeniach, jak i mających źródło w chrześcijaństwie (Bulgar 2006: 631).

W Mołdawii część z dni ustawowo wolnych od pracy jest powiązanych ze świętami religijnymi. Wszystkie z nich to święta prawosławne, gdyż podobnie jak w Gagauzji, tak i w całej Mołdawii, prawosławie jest wyznaniem dominującym. Święta wolne od pracy przypadają na:

- a) 7 i 8 stycznia (Narodziny Pańskie wg starego stylu),

- b) pierwszy i drugi dzień Paschy wg kalendarza cerkiewnego,
- c) drugi poniedziałek po święcie Paschy (Radonica, dzień wspomnienia zmarłych),
- d) 25 grudnia – Narodziny Pańskie wg nowego stylu (*Postanowienie nr. 433...* 1990).

Z kolei prawo miejscowe przyjęte przez Halk Toplusu (miejscowy parlament Terytorium Autonomicznego Gagauzji), ustanawiające święta obowiązujące na obszarze TAG, wymienia 5 świąt prawosławnych. Oprócz wyżej przedstawionych świąt ogólnopaństwowych (pomięte jest święto 25 grudnia) są to:

- a) 6 maja *Hederlez*,
- b) 8 listopada *Kasym*.

Wszystkie te święta są w Gagauzji dniami wolnymi od pracy (*Postanowienie Narodnego Sobraniâ...* 2004).

Prawie wszystkie najważniejsze święta obchodzone wspólnie przez Gagauzów są świętami chrześcijańskimi⁵. Zgodnie z zasadami religii dwa najważniejsze to Pascha (odpowiadająca Wielkanocy w chrześcijaństwie zachodnim) i Narodziny Pańskie (Boże Narodzenie). W Gagauzji świętami o szczególnym znaczeniu i lokalnej specyfice są też dni świątecznych: Jerzego i Dymitra. Święta te obchodzone są zarówno publicznie, jak i prywatnie z bliskimi (rodziną, sąsiadami).

Pascha i Boże Narodzenie są obchodzone przez Gagauzów podobnie jak przez innych prawosławnych sąsiadów: nabożeństwo w cerkwi, procesja wokół cerkwi (Pascha) oraz wspólne świętowanie z rodziną przy stole. Środki masowego przekazu dostarczają informacji, jak należy przygotować się do świąt, a tradycyjne wypieki i potrawy można kupić jako gotowe produkty w sklepach.

Zauważyć należy, że bogate opisy zwyczajów świątecznych u Gagauzów w literaturze naukowej odnoszą się do czasów minionych. Jak bowiem trafnie stwierdza E. Kwilnikowa: „Począwszy od przełomu XIX/XX wieku, w ewolucji zwyczajów i obrzędów kalendarzowych, charakterystyczne jest stopniowe obumieranie elementów religijno-magicznych na rzecz sfery rozrywkowej” (Kwilnikowa 2012: 155, tłum. autor). Dodać należy, że dla czasów współczesnych charakterystyczne natomiast jest nie tyle kontynuowanie tradycji (co jest efektem ateizacji), ile odtwarzanie jej. Zauważalne jest, iż święta cerkiewne traktowane są jako okazja do spotkania, a ich świętowanie niekoniecznie

⁵ Dobrze ilustruje to broszura adresowana do uczniów klas początkowych, z której młody czytelnik dowiaduje się, że 5 najważniejszych gagauskich świąt to: Pascha, Boże Narodzenie, *Hederlez*, *Kasim* oraz (!) Dzień Zwycięstwa (9 maja). Por. Paşaly 2017.

wiąże się z przeżywaniem religijnego wymiaru i zamiast uczestnictwa w nabożeństwie obchodzi się je jedynie w gronie bliskich, np. przy suto zastawionym stole i, co charakterystyczne, winie. Dni te nie są traktowane jako wolne od handlu, stąd możliwe jest np. zrobienie świątecznych zakupów na bazarze w dniu święta, przez co przy świątecznym stole nie spotykają się jednocześnie wszyscy domownicy i goście, ale jedynie osoby, które wróciły lub nie wyszły jeszcze z domu. Z drugiej strony sprawia to, że obchodzenie tych świąt jest powszechne i nie ogranicza się jedynie do osób głęboko wierzących.

Hederlez i *Kasim* są świętami dzielącymi rok w ludowym kalendarzu na dwie części: lato i zimę. *Hederlez*, czyli Dzień św. Jerzego, przypada 6 maja i w Gagauzji jest świętem związanym z hodowlą bydła (Kwilinkowa 2012: 148). Hodowla i pasterstwo postrzegane są jako tradycyjne zajęcia ludności zamieszkującej stepową krainę, stąd *Hederlez* to dzień wypędzania bydła na letnie pastwiska. Święto *Hederlez* nie jest więc *stricte* świętem świata prawosławnego, ale przede wszystkim celebracją właściwą dla świata ludów tureckich i dla obszaru Bałkanów. W Gagauzji jest ono jednak powiązane z kalendarzem chrześcijańskim. Święto to, związane z pasterskim bytem, zaadoptowane przez prawosławie, nabiera obecnie współczesnego świeckiego oblicza. Organizowane są imprezy plenerowe adresowane do mieszkańców Gagauzji i turystów, koncerty, jarmarki sztuki i rękodzieła ludowego oraz sportowe zawody jeździeckie „Złoty koń” (Axenti 2016).

Święto *Kasim*, czyli Dzień św. Dymitra, przypada na 8 listopada i również jest związane pasterskim bytem i hodowlą bydła. Był to dzień rozliczeń z pasterzami i robotnikami oraz najmu na nowy sezon (Bulgar 2006: 632). Jest to także dzień zakończenia żniw. Tradycyjnie święto nie było obchodzone tak wystawnie jak *Hederlez* (Kvilinkova 2003), ale przetrwało do dzisiejszych czasów, przybierając nowe formy. Jest uważane za święto rodzinne i okazję do odwiedzenia przez dzieci i wnuki domów dziadków. Dla uczniów jest to dzień wolny od nauki, organizowane są festiwale, koncerty (*V Gagauzii otmečăut...* 2012) oraz wystawy rolnicze. W cerkwiach sprawowane są nabożeństwa, szczególnie w mieście Czadyr-Łunga, gdzie św. Dymitr jest patronem tamtejszego monasteru.

Cmentarze na obszarze TAG wyraziście odzwierciedlają zwrot ku prawosławiu w życiu mołdawskich Gagauzów, a stan ich zachowania, obecnego utrzymania, występowanie dawnych i współczesnych mogił oraz formy pomników są dobrym probierzem stosunku do tradycji i pamięci o przodkach. Na terenie Gagauzji znajduje się wiele cmentarzy w miejscowościach lub na ich skrajach. Różny jest ich stan zachowania, np. w stołecznym dla TAG Komracie odnowiono cały cmentarz:

chodniki, wiele ławeczek, stołów i grobów. Na cmentarzach w Gagauzji obok zadbanych, stosunkowo nowych grobów znajdują się krzyże nagrobne ustawione jeszcze w XIX wieku, a w miejscowości Joltai (Dżoltaj) nawet na początku XVIII (*V sele Dżoltaj...* 2018). Choć nie noszą śladów dewastacji, nie będąc otoczone szczególną opieką⁶, najstarsze pomniki niszczone są przez czas: zarastają chwastami, pokrywa je ziemia bądź upadają. Bywa, że stare pomniki wręcz przylegają do współczesnych, co daje wrażenie „ciasnego” grzebania lub grzebania nawet na wykorzystanym już miejscu.

Odejście od państwowej ideologii ateistycznej i swoboda otwartego wyznawania religii, jaka nastąpiła po upadku Związku Radzieckiego, jest odzwierciedlana przez groby z minionych dziesięcioleci. Dawne, typowe dla okresu radzieckiego, betonowe obeliski zwieńczone pięcioramienną czerwoną gwiazdą są wciąż obecne na cmentarzach jako groby relatywnie niedawnych pokoleń. Obecnie jednak z wielu z nich wieńczące je metalowe gwiazdy zostały odpiłowane, a z tych, na których gwiazda pozostała, odpadła farba i zwykle rdzewieją zaniedbane. Zdarzają się też przypadki zastępowania usuniętych gwiazd krzyżami. Współczesne groby odzwierciedlają wielość gustów, jednak cechą wspólną jest wyraźnie dominująca symbolika prawosławna. Oprócz wystawnych pomników widoczne są groby z wzniesionymi jedynie krzyżami. Formy i materiały, z których wykonano krzyże prawosławne, są różne, a charakterystyczne, zwłaszcza dla najstarszych mogił, jest wykorzystanie miejscowego kamienia, podatnego na erozję, wapienia (Nikogło 2012: 119). Często spotykane są typowe dla prawosławnych cmentarzy stoliki i ławeczki obok grobów, przy których zasiąść może kilka osób i, upamiętniając zmarłego, spożyć posiłek, a także wysokie metalowe ogrodzenia solidnie okalające całą mogiłę.

Świątynie prawosławne na terenie Gagauzji, które przetrwały okres radziecki, po wyremontowaniu przywrócono do funkcji religijnych (Hałas 2015: 108). Proces zwracania cerkwi do użytkowania wspólnotom prawosławnym rozpoczął się w końcu lat 80. XX wieku. Dziś w większości miejscowości na terenie TAG znajdują się wybudowane na nowo lub budujące się cerkwie. W Gagauzji istnieją obecnie różnorakie miejsca kultu: świątynie różnej rangi, monastyr oraz święte źródła i przydomowe krzyże, które powstają jako prywatnie ufundowane inicjatywy. Najważniejszą świątynią jest sobór św. Jana Chrzciciela w Komracie, który od 2004 roku jest cerkwią katedralną (Ageeva 2017).

⁶ Nie dotyczy to wszystkich cmentarzy, np. na cmentarzu w Komracie nawet stare krzyże nagrobne są „odnawiane” farbą.

Prawosławie w przestrzeni publicznej Gagauzji jest widoczne w wielu postaciach. Mieszkańcy Gagauzji otwarcie manifestują religijność, a symbolika prawosławna nie jest ograniczona tylko do budynków cerkiewnych bądź cmentarzy. Miejsca kultu są jawne i ogólnodostępne, nierzadko, jak to ma miejsce w przypadku odbudowanych cerkwi, są ulokowane w centralnych częściach miejscowości. Z ulic można zauważyć przydomowe krzyże. Spotyka się ludzi noszących religijną biżuterię. Symbole kultu umieszczane są w miejscach pracy, np. kierowcy, nie tylko w prywatnych samochodach, ale i w komunikacji publicznej posiadają wizerunki świętych prawosławnych.

Struktura organizacyjna Cerkwi prawosławnych na terenie Republiki Mołdawii, a więc i na terenie Gagauzji, jest złożona ze względu na nakładanie się na obszarze jednego państwa dwóch ważnych prawosławnych struktur: autonomicznego Mołdawskiego Kościoła Prawosławnego (Metropolia Kiszyniowsko-Mołdawska), podlegającego Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej Patriarchatu Moskiewskiego, oraz Metropolii Besarabii, będącej częścią Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego (Patriarchatu Rumuńskiego). Istnienie przywróconej do działania w 1992 roku Metropolii Besarabii (obejmującej terytorium Republiki Mołdawii) jest powodem sporu pomiędzy Rumuńskim Kościołem Prawosławnym a Patriarchatem Moskiewskim. Rosyjska Cerkiew Prawosławna nie uznaje bowiem Metropolii Besarabii, stojąc na stanowisku, iż ta obejmuje jej teren kanoniczny. Obecnie oba wyznania działają legalnie na terenie Mołdawii.

Obszar Gagauzji obejmuje w ramach Mołdawskiego Kościoła Prawosławnego Eparchia Kagulsko-Komracka z soborami katedralnymi w Kagule (poza terytorium TAG) i w Komracie, a w ramach Metropolii Besarabii – Eparchia Besarabii Południowej z siedzibą w Cantemir. Oznacza to, że na terenie Mołdawii funkcjonują świątynie i działalność prowadzą duchowni obu kościołów, ale przewaga zarówno w infrastrukturze jak i liczbie wiernych należy do cerkwi podległej Patriarchatowi Moskiewskiemu. Nie inaczej jest w Gagauzji. Całe terytorium Gagauzji obejmuje, większa od niej w zasięgu, utworzona w 1998 roku, eparchia Kagulsko-Komracka. Niedługo po utworzeniu w 1994 roku TAG, już w 1995, z 3 jej dekanatów (ros. *благочиние*): Komratu, Czadyr-Łungi i Vulcănești, utworzony został Dekanat Gagauzji z siedzibą w Komracie (Ageeva 2017). Jako godną odnotowania ciekawostkę należy zauważyć, że w ostatnich latach pojawiło się hasło utworzenia Eparchii Gagauskiej (Kelešev 2015), jednak podejmowane działania okazały się bezskuteczne. Można to ocenić jako działania motywowane doraźną polityką, nie mające faktycznego znaczenia.

Kończąc niniejsze rozważania, należy zasygnalizować aktualną i zasługującą na osobne rozpoznanie kwestię, jaką jest rola prawosławia w kształtowaniu współczesnej tożsamości gagauskiej społeczności w Mołdawii poprzez propagowanie wzorców współczesnej kultury rosyjskiej. Dobitym przykładem jest, zaobserwowane przez autora w 2013 roku, rozpowszechnianie przez dostępne w Gagauzji czasopismo prawosławne w formie insertu, tzw. wstażki św. Jerzego, symbolizującej obecnie nie tylko radzieckie zwycięstwo w wielkiej wojnie ojczyźnianej, ale też której noszenie jest uznawane za wyraz aprobaty i poparcia dla takich działań, jak wkroczenie wojsk rosyjskich do Abchazji i Osetii Południowej (2008), czy aneksji Krymu (2014).

W podsumowaniu należy stwierdzić, że mołdawscy Gagauzi byli pod wpływem dwóch konkurujących ze sobą wariantów prawosławia: rumuńskiego i rosyjskiego, przy czym dłuższy historycznie wpływ i większe znaczenie miało (i zachowuje dziś) to drugie. Z kolei swoiste, gagauskie oblicze prawosławia wyraża się przede wszystkim w religijności ludowej oraz tradycjach i zwyczajach ukształtowanych pod wpływem prawosławia, przy specyficznym stosunku do zorganizowanego przez Cerkiew praktykowania wiary. Prawosławie nie ogranicza się więc do prywatnych przestrzeni, ale jest obecne w szeroko rozumianej przestrzeni publicznej. Obecnie prawosławie w Gagauzji, rozumiane nie tylko jako indywidualnie przyjmowany kanon wiary, czy zinstytucjonalizowane wyznanie z własną infrastrukturą i duchowieństwem, rozwija się mimo dekad państwowo wspieranej ateizacji, co istotne, jako część narodowej kultury Gagauzów.

Bibliografia

- Ageeva E.A., Pidgajko V.G. (2017), *Kagul'skaâ i Komratskaâ Eparhiâ*, URL=<http://www.pravenc.ru/text/1319764.html> [dostęp z dnia 30.09.2018].
- Axenti M. (2016), *Hederlez – a unique celebration of Gagauz traditions*, URL=<https://ygmoldova.com/hederlez-unique-celebration-gagauz-traditions/> [dostęp z dnia 11.09.2018].
- Buckmaster B., Hitchins K.A., Latham E., Sukhopara F.N. (2018), *Moldova*, URL=<https://www.britannica.com/place/Moldova#ref476800> [dostęp z dnia 9.09.2018].
- Bulgar S.S. (2006), *Istoriâ i kultura gagauzov*, Sovet naučnyh issledovanij v oblasti istorii, kultury i obrazovanîâ pri ispolkome Gagauzii, Komrat-Kišinev.
- Gagauzi*, [w:] *Encyklopedia pwn.pl*, URL=<https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Gagauzi;3903548.html> [dostęp z dnia 9.09.2018].
- Gagauzi*, [w:] *Wikipedia. Wolna encyklopedia*, URL=<https://pl.wikipedia.org/wiki/Gagauzi> [dostęp z dnia 9.09.2018].
- Gerb i flag goroda Čadyr-Lunga mogut vidoizmenit'sâ* (2016), Oficjalnyj sait mun. Čadyr-Lunga, URL=<http://ceadir-lunga.md/novosti/item/1947-gerb-i-flag-goroda-čadyr-lunga-mogut-vidoizmenitsy> [dostęp z dnia 30.09.2018].

- Guboglo M.N. (2012), *Religioznost' i religioznaâ identičnost' gagauzov v nastoâšee vremâ*, [w:] *Gagauzy v mire i mir gagauzov Tom 1: Gagauzy v mire*, M.N. Guboglo (red.) Ispolkom ATO Gagauziâ (Gagauz Eri), Komrat-Kišinev: 365–378.
- Hatlas E. (2009), *Osnovnye periody sušestvovaniâ hristianstva u gagauzov Budžaka i ih ocenka s istoričeskoj točki zreniâ*, „Tyragetia, serie nouâ” III (XVIII)/2: 273–282.
- Hatlas J. (2009), *Gagauzja i Gagauzi: historia oraz współczesność*, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, Poznań.
- Hatlas J., Żyromski M. (2012), *Christian Orthodox Churches in Gagauzian Villages in South Bessarabia After Second World War*, „Sacrum et Profanum” V: 199–203.
- Hatlas J. (2013), *Gagauzi na obszarze Terytorium Autonomicznego Gagauzja – przeszłość oraz terażniejszość*, [w:] *Spotkania Polsko-mołdawskie. Księga poświęcona pamięci Profesora Janusza Solaka*, M. Kosienkowski (red.), Wydawnictwo Episteme, Lublin: 245–273.
- Hatlas J. (2015), *Gagauzi w Bułgarii, w Mołdawii oraz na Ukrainie – wybrane aspekty*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” XXII/2: 101–116.
- Kapaló J.A. (2011), *Text, context and performance: Gagauz folk religion in discourse and practice*, Brill, Leiden.
- Keleşev P. (2015), *Gagauzská Eparhiâ: byt' ili ne byt'?*, URL=<https://regnum.ru/news/1882667.html> [dostęp z dnia 22.09.2018].
- Konstytucja Republiki Mołdawii* (2014), przeł. i wstęp B. Zdaniuk, Wydawnictwo sejmowe, Warszawa 2014.
- Kvilinkova E.N. (2003), *“Kasym” – načalo zimy*, URL=<https://web.archive.org/web/20070319072258/http://turkolog.narod.ru/info/I230.htm> [dostęp z dnia 12.09.2018].
- Kvilinkova E.N. (2012), *Sostoânie religioznosti gagauzov v istoričeskoj retrospektive (po arhivnym, istoriografičeskim i êtnografičeskim dannym)*, [w:] *Gagauzy v mire i mir gagauzov Tom 1: Gagauzy v mire*, M.N. Guboglo (red.) Ispolkom ATO Gagauziâ (Gagauz Eri), Komrat-Kišinev: 351–365.
- Kwilinkowa E. (2012), *Cechy wspólne i różnice regionalne w gagauskiej obrzędowości kalendarzowej*, [w:] *Między etnicznością a lokalnością. Pogranicze bułgarsko-gagauskie w Besarabii*, J. Derlicki (red.), Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa: 145–156.
- Nikoglo D., Stepanow W. (2012), *Tradycyjne praktyki pochówkowo-grzebalne Gagauzów* [w:] *Między etnicznością a lokalnością. Pogranicze bułgarsko-gagauskie w Besarabii*, J. Derlicki (red.), Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa: 105–128.
- Pašaly P.M. (2017), *Gimn. Flag. Gerb*, Upravlenie Kul'tury i turizma Gagauzii, Komrat. *Postanovlenie Narodnogo Sobraniâ Gagauzii #69-VII/III ot 12.08.2004 ob učreždenii znamenatel'nyh dat, prazdničnyh i pamâtnyh dnej na territorii Gagauzii (Gagauz Eri)*, URL=<http://www.halktoplushu.md/index.php/postanovleniya/1496-ob-uchrezhdenii-znamenatelnykh-dat-prazdnichnykh-i-pamyatnykh-dnej-na-territorii-gagauzii-gagauz-eri> [dostęp z dnia 12.09.2018].
- Postanovlenie nr. 433 ot 26.12.1990 o dnâh pamâti, prazdničnyh dnâh i dnâh otdyha v Respublike Moldova*, URL=<http://lex.justice.md/viewdoc.php?action=view&view=doc&id=306859&lang=2> [dostęp z dnia 11.09.2018].
- Turcescu L., Stan L. (2003), *Church–State Conflict in Moldova: the Bessarabian Metropolitanate*, “Communist and Post-Communist Studies” 36: 443–465.
- V Čadyr-Lunge est' flag goroda* (2016), Oficjalnyj sait mun. Čadyr-Lunga, URL=<http://ceadir-lunga.md/novosti/item/1593-v-chadyr-lunge-est-flag-goroda> [dostęp z dnia 30.09.2018].

V Gagauzii otmečaût vsenarodnyj prazdnik Kasym (2012), Novostnoj portal gagauzinfo.md, URL=<http://gagauzinfo.md/index.php?newsid=5575> [dostęp z dnia 30.09.2018].

V sele Džoltaj idet rekonstrukciâ territorii 300-letnego kladbiša (2018), Informaciono-analitičeskij portal Gagauznews, URL=<http://gagauznews.md/42724> [dostęp z dnia 13.09.2018].